

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ ԵՒ ՊՈԼԻՍ

(1441-1941)

Մայր Սթոռի փոխազդութենէն քսան տարի գերջ հաստատուեցաւ կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը Ֆաթիկ Սուլթան Մուհամմէտ Բ. ի հրամանով (1451-1471), որ Պրուսայի Ցողակիմ եպիսկոպոսը բերել տուաւ Պոլիս և ըրաւ Թիւրքիոյ Հայոց Պատրիարք (1461-1478): ԱՄակայն տրուած պատրիարքութիւնը լոկ արտաքին պատիւ և արտաքին իրաւունք էր, եկեղեցական նույիրապետութեան տեսակէտով պատրիարքական աթոռ մը հաստատել վեհապետական կարողութենէն վեր էր, և բարձրագոյն եկեղեցական իշխանութենէն մը այդպիսի իրաւասութիւն կամ աստիճան հաստատուած չէր, Վասն զի ոչ Սիսի և ոչ էջմիածնի աթոռները, որչափ որ դիտենք, Կոստանդնուպոլիսով զբաղած չենք (Աղբադրամ, § 1488):

Իբրեւ եկեղեցական կեղրոն կ. Պոլսոյ պատրիարքութիւնը հաւանականագոյն կարծիքով նախապէս կապուած էր Սիսի կաթողիկոսութեան, բայց ենտզէնտէ երր էջմիածնի կաթողիկոսութեան սահմանէն շատ հայեր զաղթեցին Պոլիս և ազդեցի կիրք ստացին, միս կողմէ Սայր Աթոռի վիճակներէն շատերը Օսմաններ տիրապետութեան տակ ինկան, սրբական կերպով Մայր Աթոռի հետ ալ յարաբերութիւն ունենալու դուռ բաղին, որով անզգալի եղանակա հետզետէ տկարացան կիլիկոյ յարաբերութիւնները և զօրացան էջմիածնի հետ կապակցութիւնները (Աղբադր., § 1509):

Այս տեսակէտէն նշանակելի իրողութիւնն մըն է ժ. գարու սկիզբը Ս. էջմիածնի կաթողիկոս Զաքարիա Բ. Վաղարշապատացիի (1515-1520) եզրորդի Գրիգոր Վաղարշապատացիին կ. Պոլսոյ պատրիարք գառնալը (1526-1537):

Քիչ յետոյ Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի կաթողիկոսը (1545-1567) Օսմաններու զօրանալը տեսնելով մտածեց օգտը-

ւիլ, և այդ նպատակով գնաց Պոլիս (1549), ուր պատրիարք էր Աստուածատուր (1537-1550) և ազգեցիկ զիրք ունէր, որուն աշխացութեամբ Սալմաստացին ձեռնարկեց Մայր Աթոռի պաշտպանութեան պայմանները հօգակու Բայց պարսից կողմէ ըսկըսած նոր արշաւանքը և արեւելեան Հայաստանի վրայ գարձեալ անոնց ազգեցութեան տարածութիւնը զինքը մլեց զգոյշ ըլլալու, և տեսնելով որ Պոլսոյ մէջ կարելի չէ օգտակար ձեռնարկ մը ընել, անցաւ Երբոպա, և զանազան երկիրներ և Հայ գաղութներ այցելել յետոյ վերադարձաւ էջմիածնին 1551ին:

Նոյն դարու կէսէն յետոյ սակայն պամ մը Պոլսոյ Աթոռը անցաւ Սսեցիններու և Ունեցիններու ձեռքը: Տիրատուր Սսեցին վարեց Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը երկու տարի (1561-1563) և յետոյ եղաւ նաեւ կաթողիկոս Սոսոյ, 1586 Մարտ 20ին, երբ Աթոռին վրայ կը գտնուէր Աղարիս Զուղայեցի (1584-1601): Տիրատուր կաթողիկոս երկրորդ անգամ ալ բարձրացաւ Պոլսոյ պատրիարքական Աթոռը և մասց երեք տարի (1596-1599): Մինչ Տիրատուր կիլիկոյ կաթողիկոսութիւնը խած էր Զուղայեցիին ձեռքէն, սա ալ գնաց Պոլիս և հոն պատրիարք եղաւ (1591-1592), մինչեւ որ նորէն զօրացած ետ եկաւ և ձեռք ձգեց Արքիս կաթողիկոսութիւնը (1592): Սակայն ժ. գարու վերջը ամբողջ Հայաստանը, էջմիածնին ալ միասին Օսմանցիններու ձեռք անցած էր, որով և այդ ատենէն կոռատանդնուպոլիսոյ Աթոռը վերջնականապէս և բացառապէս կապուեցաւ էջմիածնի Մայր Աթոռուն հետ (Աղբադր., էջ 2286):

Տիրատուր կաթողիկոսի երկրորդ պատրիարքութեան ժամանակ Ս. էջմիածնի կաթողիկոս Դաւիթ Դ. Վաղարշապատացիի Աթոռակիցը Մելքիսեդեկ (1593-1626) Պոլսուն եկաւ Սայր Աթոռին համար նպաստ ձարելու և գուցէ կայսերական չնորհ ըստանալու յոյսով, և լաւ ընդունելութիւն ալ գաւաւ, այնպէս որ մեծամեծները Տիրատուրը հեռացնելով զինքը պատրիարք սնուանցիցն 1599ին, Բայց Մելքիսեդեկի իր նպատակին չկրցաւ օգտակար ըլլալ, և տարին չըրացած պատրիարքութենէն հանուեցաւ, և պարտաւորուեցաւ էջմիածնի գտանալ ձեռնունալ:

Մելքիսեդկել երկրորդ անգամ ալ այցելեց Պոլիս : Եղմանի մէջ պարտապահն ընթառը այնքան կը նեղէին զինքը որ գիշեր մը գաղտագողի դուրս եկաւ զանքէն միակ սպասաւոր մը հետք առնելով և կաղզուանի ու Կարինի վրայով առանց ազմուկ հանելու փութաց Պոլիս : Հոն պատրիարք էր Յովկաննէս Խուլ, որ լատինամոլ կուսակցութեան կը պատկանէր, ինչպէս էր Մելքիսեդկեին այ, որոց իրարութիկունք եղան և սկսան համարձակ գոհացում տալ իրենց ախորժակներուն, հըրացարակով պահքը կը լուծէին, պահեցողները կ'անագէին և անապակ կ'անանք մը կը վարին: Ժողովուրդը գայթակղեցաւ ատէն և քահանաներով և մեծ արխովով ցոյցեր կազմակերպեց: Ներսէս Վրդ Սեբաստացի — Սիսի սպագայ կաթողիկոսը — զօրավիր եղաւ գայթակղած ժողովուրդին որ վերջապէս յաջողեցաւ ցուռել լատինամարդներուն չար ժողովը և Մելքիսեդկել հեռացնել Պոլիսն:

Ժէ. գարուս սկիզբը Պոլսոյ Պատրիարք քութիւնը անկեալ վիճակ մը կը ներկայացնէր, հակամարտ կուսակցութիւններ մշտական պայքարի մէջ էին աթոռի արքապետութեան համար, և 40,000 զուրուշի հսկայ պարտք մը կը ճնշէր ազդին ուսերուն վրայ, և եւ ի պատճառս այսմիկ բազում անգամ արք երեւելիք և անուանիք, երեցունք և երեցփոխանք և այլք ի Կոստանդնուպոլիս ելեալք երկարածից ճանապարհաւ եկին ի սուրբ Աթոռոն Էջմիածին առ Կաթողիկոսն, առ ի հնարելինչ վասն բառնալոյ խոռովութեանցն և վճարելոյ պարագան, և Կաթողիկոսն յամենայն զօրութենք ջան եկեալ հնարէք, երբեմն թշթով և երբեմն մարդ ուղարկելով, և այլ Կերպին հնարու հնարելով, և ոչ եղեւ խաղաղութիւն խոռովութեանց ժողովրդաննա (Աւ. Պատրիքէնէ, էջ 336): Փիլիպպոս կաթողիկոս Երուսաղէմի գործերը կարգադրելէ յետոյ 1652ի գտակէն վերջ զնաց Պոլիս, ուր քանի մը ամիս առաջ պատրիարքական աթոռ բարձրացած էր Եղիազար Այնթապցի (1651-1652), որ նոյնինքն Փիլիպպոսէն եախոկոպոս ձեռանգուած էր իբրեւ Արքոնիի առաջնորդ 1647ին: Բայց Պոլսոյ մէջ կար կուսակցութիւն մը որ Եղիազարին հակասակ էր:

Փիլիպպոս կաթողիկոս համոզեց Եղիազարը՝ որ հրաժարի, և անոր տեղ պատրիարք ընտրել տուաւ Յովհաննէս եպիսկոպոս Մուրանիցին (1652–1655): Ապա ձեռնարկեց ընդհանուր հանգանակութեան և ութ ամսուան մէջ զնարեց ամբողջ պարտքը: Պետութեան ազիւ ալ յարդ ստացաւ և կայսերական հրովարտակ մը ձեռք բերաւ Սուլթան Մէհմէտ Դ. էն (1648–1687), որով իր հայրապետական իրաւասութիւնը կը ճանչցուէր Թիւրքիոյ հայերուն վրայ: Փիլիպպոս տարի մը կեցաւ Պոլոյ մէջ և զբաղեցաւ նաեւ լեռնահայոց խնդրով, որ շարաչար կնճոտած էր Նիկոլ Թօրոսովիչի ապերատան ընթացքին երեսն: Փիլիպպոս կաթողիկոս մեծահարուսաւ հայ մըն ալ զըտաւ — Աննոն Զէկչիսի, Պուլսացի գանձառական — որ մեծ յօժարութեամբ զնարեց Ս. Էջմիածնի մէջ նոր զանգակատուն մը շինելու համար պէտք եղած գումարը: Այսպէս փայլուն յաջոռութիւններէ զերջ ազգանուէր Հայրապետը՝ վերադարձաւ Մայր Աթոռ 1653 օգոստոս 14ին:

Յակոր Ջուղայիցի կաթողիկոսութեան շըձանին (1655-1680) Պոլսոյ մէջ երկու հակառակիրդ կուսակցութիւններ կը շարունակէին իրարու ձեռքէ խլել պատրիարքական պաշտօնը: Այդ շփոթ տարիներուն Պալիս եկաւ Էջմիածնի նույիրակ Եպովաննէ Թիւթիւննի և արեւելցիներու և Թըլթըլեաններու հետ միանալով տապալեց Լազար Սեբաստացի պատրիարքը, որ Սիւսէն ձեռնադրուած էր, և տիրացաւ աթոռին: Այդ ժամանակներուն Էջմիածնի նըւիրաքները շատ կը կեղեքէին թրգուայ ժողովուրդը և երբեմ անփաճուէն կ'իւրացընէին իրենց հաւաքած գումարները, Այդպիսի անհաւատարիմ նույիրակ մը եղած էր Թիւթիւննին ալ: Յակոր կաթողիկոս իմանալով որ Թիւթիւննին պատրիարքեղած է, լուր զրկեց և նույիրակութեան արդիւնքները պահանջեց: Նախակին ետևէն Պալիս հասաւ Էջմիածնին նոր նույիրակն ալ ու առ առ առ առ առ:

ୱର୍ମନ୍‌ସିଂହ ତାମାଶିଳୀ ଓ ପାଲୁବର୍ମନ୍‌କୁ ଏହାରେ ଅଧିକାରୀ ହେଲେ ।
ଶେଷରେ ପାଲୁବର୍ମନ୍‌କୁ ଏହାରେ ଅଧିକାରୀ ହେଲେ ।

աղքին մեծ աւորներուն մէկ մասը որ թուր-
քիոյ Հայոց համար նոր ընդհանուր կաթողի-
կոսութիւն մը հիմնեն, աթոռանիստ ունե-
նալով Երուսաղէմց: Ժամանակին ամենէն
գործունեայ և կարող եկեղեցականներէն
մին, Եղիազար Այնթապցին, ոզի ի բոխն
լժուեցաւ գործի և վերջապէս կաթողիկոս
օծուեցաւ Հալէպիմէջ, Կիլիկիոյ Խաչատուր
Գ. Գաղատացի կաթողիկոսէն, 1664ին:
Մինչ նոր օծուած կաթողիկոսը — միւսնոյն
ատեն Պատրիարք Երուսաղէմի — կը մտա-
ծէր Ս. Քաղաքքը զառնալ, յանկարծ իր
գէմ զաւ Երուսաղէմի Պատրիարք Աստ-
ուածատուր Տարօննեցին, Պոլսոյ Պատրիարք
Արքի Թէքիրտաղցին — որ իրեն Երու-
սաղէմի նուիրակ իր հաւաքած գումարնե-
րէն խորած էր և Եղիազար յաշնոած էր իր
զեղծումը երեան բերել և այդ պատուառաւ
թշնամատած էր Նինթապցին — կշամածնի
կթի. Յակոր Գ. Զուղակցին և մանաւանդ
իր նախիկին զաշտպանեալի Մարտիրոս Կա-
փացին, որ վշտացած էր Եղիազարէն վեր-
ջին անգամ զինքը պաշտպանած չըլլալուն
Պոլսոյ Պատրիարքութիւնը իր ձեռքէն խը-
լոց Ղազար Սեբաստոպոլիս գէմ: Այս պայ-
քարին մէկ կշմածնին և Պոլիս գարձան
գործակիցներ ընդգէմ Եղիազարի, շաղ-
կապ ունենալուի Մարտիրոս Կափացին:

Յակոր կաթողիկոս Եղիշազարի հակա-
թոռութեան գէմ անձամբ պայքարելու
ամար ճամբայ ելաւ էջմիածնէն, եկաւ
ախ Զմիւռնիա, յետոյ Երուսաղէմ, և
որբ Եղիշազար յաղթանակեց օսիպուեցաւ
ծողուլ Երուսաղէմը և մենինի Պոլիս, ուր
Տառա 1666 սեպտեմբերին, իրեն հետ ու-
նենալով իր պարմատէրերն ալ: Յակոր Դ.
Պոլսայ մէջ դիմուուեցաւ Եղիշազարի
հակառակորդ Արքեւկեցի, Զահուեկան և
թէլթէլեան կուսակցութիւններէն, որոնք
կծու ակնարկներով կը խօսէին Եղիշազարի
վրայ: Յակոր կաթողիկոս Նեղանահորոց
ընթացք մը ցոյց տուաւ և հետզհետէ հա-
մակրութիւն գրաւեց: Մայրաքաղաքի մե-
ծամեծներէն շատերը, որոնք Եղիշազար-
եան էին, պէսան Յակորեան դառնալ: Չու-
զայեցին գլխաւոր օգնականները եղան
Խոսութ և Միջրա, Զահուեկեանց պիտերը,
և անոնց խորհուրդաց որոշուեցաւ որ Յա-
կոր Աղքիշանուպղիս երթայ և Թագաւորին
ներկայանաւ, իջևաճնի հոսուածութեան

պաշտպանութեան համար : Խոսրով Նախա-
պէս զիմեց իր բարեկամներէն և թաղաւո-
րին մտերիմներէն Ղայմազ Խանի և անոր
փորերգով աղերսագիր մը պատրաստուե-
ցաւ և որոշուեցաւ որ ուրբաթի աղօթքին
առթիւ Յակոր կաթողիկոս մէկ ձեռքը ա-
ղերսագիրը և միւս ձեռքը Փիլիպպոսի
տրուած հրովարտակը փողոցին անկիւնը
զիմէ Մէկնէտ Դ. Սուլթանին : Սյդպէս ալ
ըրա Յակոր և դառնապէս լարով երկու
գիրերը մատոյց : Թագաւորը գիրերը առաւ,
և Մի՛ լար ընտիար, մի՛ լար բարբար ըսե-
լով, ճանչցաւ իր իսկ տուած հրովարտա-
կը, և խնորուածին վրայ Ղայմազէն բա-
ցատրութիւն ուզեց, որ պատշաճ խօսե-
ցաւ Յակորին ինպատս և Եղիշաղարի զէմ,
այնպէս որ թագաւորը հրաման հանեց կա-
տարել Յակորի խնդրած և անոր թշնամիկն
գլուխը իրեն բերել : Սաոր վրայ պէտք ե-
ղած հրովարտակը ստացուեցաւ, Եղիշաղարի
տրուած իշխանութիւնները ետ առնուեցան
և կաթողիկոսութիւնն ու երրուստէմի
Պատրիարքութիւնը Յակորի առուեցան :

Յակով այլևս կացութեան տէր գարձած
էր Պոլսոյ մէջ, ուստի ձեռք առաւ Պոլսոյ
Պատրիարք Յովհաննէս Թիւթիւննէի խըն-
դիրը։ Սա էջմիածնի իրաւունքը կերպած
ըլլալուն կաթողիկոսին աչքն ինկած էր,
ժողովուրդին ալ ատելի գարձած էր իր կե-
ղեցումներով, ուստի Յակով պաշտօնանկ
ընել տուաւ զայն և պատրիարքութիւնը նո-
րէն Սարգիս Թէքիրտաղիին անցուց պետա-
կան հրովարտակով։ Յակով կաթողիկոս ժո-
ղովուրդէն ստացած առաւ նուելիներով իր
պարտքերն ալ վճարեց և գոհունակ սրով
կերպարձաւ էջմիածնի 1667ի գարնան։

թերեւս վրաց իշխաններուն հետ տեսակ-
ցելու, համերաշխ գործակցութիւն մը ծը-
րագրելու նպատակով:

Կարապետ Կեսարացի երէցը, որ Մարտի-
րոս Կաֆացիի պաշտպաննեալն էր։ Այդ
պահուն Պոլսոյ մէջ ամէնչէն կարկառուն
գէմքերէն էին Կաֆացին և Երեմիա Զէլէ-
պի, որոնք հաղորդ դարձան Յակոբ Դ.ի
ուղեւորութեան նպատակին, և որոշուե-
ցաւ Եղիազարն ալ Պոլիս հրաւիրել խոր-
հրացակցելու համար, և նոյն ինքն Կաֆա-
ցին հրաւիրակ դրկուեցաւ Երուսալէմ։
Երկու անհաւում մրցակիցները բառ սիրալիք
տեսակցութիւն մը նունեցան Երուսալէմի
մէջ։ Եղիազար հաւանեցաւ Պոլիս երթա-
ւու 1680ի զատկական Փօնսախմբութիւննե-
րը կատարելէ զերջ։ Բայց ծերունի Հայ-
րապետին փափաքները մնացին անկատար։
Հոգեգալուսաւէն յետոյ հիւանդացաւ ան և
1680 օգոստոս 1ի վախճանեցաւ 82 տա-
րին լրացուցած, և յաջորդ օրը թաղուե-
ցաւ Զէկուլիի զերբզմանատան մէջ, ուր
եր շերիմը ցարդ կը յարգուի իրբեւ ուխ-
տասեղի Հոգեւոր Տիրոջ։

Նահապետ Ա. Եղեսացի կաթողիկոսի
(1691-1705) իշխանութիւնն ալ Օսմանեան
կռուավարութենէն ճանչատած է հրովարտա-
կով, որուն ստացման աշխատած կնայ ըլ-
լա առաջարկ է առաջարկ է առաջարկ է առաջարկ է

ւալ փոխությանը պատրիարքը մի ժամանակ կաթողիկոսի
կոսի (1706-1714) առաջին գործը եղաւ կ. Պոլսոյ պատրիարքութեան խառնակ կա-
ցութեամբ զբաղելի Պոլսիցիք Աղջկասանդր կաթողիկոսէն կ'ուզէին որ իրենց զրկէ
Յովհաննէս Զմիւռնակացին իրբեւ Աւետիք պատրիարքի ուղղութեան հետեւող մը և
անոր բացակայութեան պատրիարքարանի գործերը զարմարագոյն անձը։
Միւս կողմէ իրենց նպաստաւոր վճիռ մը
կ'ուզէին լատինամոլներուն դէմ յաջողաւ-
թեամբ պայքարիլ կարենալու համար։
Եղինակէ կը խնդրէին երկու երեք խորի-
մաց աստուածական վարդապետներ որպէս
քննիչ, և շարք մը աղթարմաներու առաջէս
աններ պատճեն են բառու ու նույնէ։ Ա-

Հեքսանդր կաթողիկոս բազմահնիք հանտագիրը առնելուն պէս Թոփհաննէս Զմիւռնիացին փութացուց Պոլիս և միանգամայն գրեց մեծ վէզիրին որ այսինչ անձերը մեր կոսոնքէն եւած են և չեն ուզեր ինձի հընազանդիլ պատճեցէք զիրենք Զմիւռնիացին Պոլիս հաննելով իրրեւ պատրիարք հաստատուեցաւ 1707 սեպտեմբեր 26ին :

Յովկաննէս Կոլոտի Պոլսոյ պատրիարքութեան լըջանին (1715-1741) պատահեցաւ բացառիկ դէպք մը: Էջմիածնի Առառածածուուր Ա. Համատանցի կաթողիկոսին (1715-1725) մահէն զիրջ յաջորդին ընտրութիւնը Կոլոտի Նախածնուռութեամբ կատարուեցաւ Պոլսոյ մէջ և ընտրուեցաւ ամէնուն կողմէ Ալփոսած և յարգուած կարապետ Նայու Աւենինի, Քայլափոյ Առաջնորդը: Նորընտիր Հայրապետին օծումն ալ տեղի ունեցաւ Պոլսոյ մէջ 1726 փետր. 27ին: Կոլոտի այս քայլը հետեւանքն էր այն իրողութեան որ Ա. Էջմիածնին գարձեալ անցած էր Օսմաննեան տիրապետութեան տակ:

Ուլինեցին իր օծումէն երեք օր յետոյ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն կատար եց Գումագարուի Մայր Եկեղեցիին մէջ և Կոլոսը, որ տակաւին վարդապետ էր, բարձրացուց եպիսկոպոսութեան: Քանի մը ամիս վերջը երեք հոգի եւս եպիսկոպոս ձեռնադրեց որոնց մէջ էր Հաննա Վրդ: Երուսաղեմացին: Կարապետ կաթողիկոս և Ծովանինէս պատրիարք զբանեցան նաև կաթողիկոս Եթեան խնդրով և բանակցութիւններ վարեցին: Կաթողիկոններ առաջարկեցին որ գոնէ Քաղաքոնին ժողովը և կեւոնի տամարան նզովով շարականի երեք տուները խափանուին: Կաթողիկոս և Պատրիարք հաւանեցան այդ զեղչին եթէ առող հնար պիտի ըլլար ցանկացեալ խաղաղութիւնը հաստատել:

Կարապետ կաթողիկոս 1727 Յունիս
7ին մեկնեցաւ Պոլսէն և զանազան քա-
ղաքներ հանդիպելով յառաջացաւ գէպի
էջմիածին ուր հասաւ 1728ի սկիզբները և
կարճատես իշխանութիւն վարելէ վերջ
վախճանեցաւ 1729 ձոկտ. Զին:

July 1995

(U.S.-Soviet-UK-Japan-France-Bulgaria)